

KIRGIZLARIN DEVLET DÜZENİ (18. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI - 19. YÜZYILIN ORTASI)

Döölötбек SAPARALİEV*

(Çeviren: Bakıt İmanak SAGINBEKOV)**

ÖZET

Göçebe Kırgızların 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortasına kadar olan dönemde kendine has devlet yapısını pek çok yeni bilgiler ışığında analiz edebilmekteyiz. Kırgızlar, bu dönemde boylar halinde ve birbirinden bağımsız olarak yaşamaktaydı ancak dışardan bir tehdit olduğu takdirde kolaylıkla işbirliği yoluna girebiliyorlardı. Komşularıyla ilişki içinde olan Kırgızlar, komşularının devlet yapısını örnek alarak kendilerine ait merkezi bir devleti kurmak üzereyken ülkeleri Rus egemenliğine girmiş ve kendilerine ait merkezi bir devlet kurma fırsatını yarım yüzyıl daha ertelemek zorunda kalmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Rusya, Kabile, Fergana, Devlet Düzeni

Kırgız halkının siyasi tarihinde, 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın ortalarını kapsayan dönem, merkezi idareye bağlı bir devlet kurmak amacıyla yürütülen iç savaşların, boylar arası savaşların ve anlaşmazlıkların üstesinden gelme çabalarıyla geçmiştir. Ancak merkezi bir yapının oluşturulması zamanı geldiğinde Kırgızistan, Rus İmparatorluğunun egemenliği altında kalmıştır. 18. yüzyıl, ünlü Rus doğu bilimcisi Vasiliy Bartold'un tespitlerine göre: "bütün Müslüman halklar için kritik bir dönemdi", özellikle de bir birine her yönden yakın olan Kırgız, Kazak, Özbek, Karakalpak, Uygur, Türkmen ve diğer Türkistan halkları için ayrı zorlukları olan bir dönemdi.¹ Çünkü bu halkların toprakları, sık sık yabancı istilacıların (ilk önce Batı Moğollara ait Cungar Hanlığı'nın, sonra da Sin ve Rus imparatorluklarının) hedefi oluyordu. Türkistan bölgesinin siyasî parçalanmışlığı yabancı istilacıların amaçlarına büyük ölçüde kolaylık sağlıyordu.

* Doç. Dr., Kırgız Türk Manas Üniversitesi Öğretim Üyesi

** Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi.

1 V.V. Bartol'd, "İstoriya kul'turnoy jivnı Turkestane", Soç. T.2., Ç. I. M., 1963, s. 275

Belirttiğimiz dönemde Kırgızların yayılma alanları, belgelere göre, yaklaşık olarak, Kuzeyden Güneye Talas, Balhaş'tan Gindikuş, Yarkent'e ve Batıdan Doğuya ise Taşkent, Buhara'dan Cungarya, Tibet'e doğru uzanmıştır. Ancak Kırgızların esas yerleşim alanları Tanrı Dağları, Alay dağ sırtları ve çevresi, genel olarak da bugünkü Kırgızistan toprakları içerisinde idi.²

18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ortalarına kadar, istilacılarla yapılan savaflara, boylar arası iç anlaşmazlıklara ve çatışmalara rağmen Kırgız halkının nüfusu artış göstermekteydi. 18. yüzyılın ortasında Kırgızların nüfusu 500-600 bin, 19. yüzyılın ortasında ise 1 milyon-1 milyon 200 bin civarında idi.³

Kırgız halkının yaşadığı coğrafi çevrenin kıtalar arası Avrasya ticaret hattı olan ünlü "Büyük İpek Yolu" üzerinde bulunması, temelde göçebeliği, kısmen de çiftçiliği etkileyerek halkın yaşam tarzını ve faaliyetlerinin yönünü belirlemiştir. Kırgızlar arasında otlaklarla dolu verimli yaylaların bulunduğu dağ eteklerini iskân ederek yerleşik hayatı sürdürenler de vardı. Oş ve Özgön şehirleri bu konuda örnek teşkil eder.

Kırgızların geçimini sağlayan hayvancılık, ağırlıklı olarak daha iyi gelişmişti. Kırgızlar, hayvanları sadece besin ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda bu topraklardan geçen ticari kervanlara yiyecek temin etme, yük taşıma ve çekme işlerinde de kullanıyorlardı. En önemlisi de, yerlilerin çoğu o sert iklimli yüksek dağlarda ve zor şartlarda yabancı tüccarlara rehberlik hizmeti sunuyorlardı. Burada atalarının aktardığı deneyimler gerçekten paha biçilmezdi ve göçmenlere büyük bir ek gelir sağlıyordu. Bu nedenle, çetin iklime rağmen, Kırgızlar yaşadıkları toprakların değerinin farkındaydı ve yalnızca stratejik açıdan değil, aynı zamanda ekonomik açıdan da önemli olan, ekolojik açıdan ilgi çekici olan ve avantaj sağlayan bu toprakları ele geçirmeye çalışan dış güçlere karşı topraklarını koruma mücadelesi veriyorlardı. Düşmanların istilasına uğrayıp, onların hâkimiyeti altında kaldıkları tarihin dönemlerinde bile Kırgız halkının bir kısmı oturduğu yerleri terk etmeyerek, topraklarından geçen Büyük İpek Yolunun hatlarını kontrol altında tutmaya çalışmışlardır.⁴ Öte yandan, Tanrı Dağlarının yüksek dağ uzantıları doğal coğrafi sınırlar oluşturarak, bu bölgelerde yaşayan Kırgız halkı arasında ticari, ekonomik ve kültürel bakımdan sıkı bir bağ kurulmasına engel olmuştur. Bu da halkın birleşme sürecini yavaşlatarak birbirinden bağımsız bir toplumsal gelişme sağlamıştır. Göçebe hayat şartları böylesi bir dağınıklığı daha da pekiştirerek belli bir derecede farklılaşmaya ve bölgeselleşmeye neden olmuştur.⁵

2 K. U. Usenbaev, *K voprosu ob obş'nosti territorii kirgizskogo naroda v dorevol'utsionnyy period*, (Frunze: Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü Yayını, 1959), s. 29-36. S. M. Abramzon, "Kirgizi i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie sv'azi" M. 1979, s. 24

3 D. Saparaliev, "Svedeniya ob etnopoliteçeskoy territorii kirgizov i dinamika çislennosti naseleniya Kirgizstana s XVIII – do seredinı XIX veka", *Kırgız Türk Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, 2002, s. 240-257.

4 Detaylı bilgi için bakınız, D. Saparaliev, "Vzaimootnoşeniya kirgizskogo naroda s russkim i sosedni narodami v XVIII. veke", Bişkek, 1995, s. 132.

5 Bakınız: G. Markov, "Koçevniki Azii", M., 1976, s.310-311; Masanov N. Koçevaya, "Tsvivilizatsiya Kazahov", *Almati*, 1995, s. 159-160

Tarihi kaynakları incelediğimizde Kırgızların dağınıklığı ve bölgeselleşmeleri açığa çıkmaktadır. Nitekim, Rus senatosu sekreteri İvan Kirilov'un Mayıs 1734'te Rusya İmparatoriçesi Anna adına sunduğu "Kamçatka ve Kırgız-Kaysak Gezilerine İlişkin Projesi"nde Kırgızların yaşadığı bazı bölgeler anılmakta, "kendi hanı" olan küçük bir deniz kazasından (büyük ihtimalle günümüz Cumhuriyeti'nin Issık-Köl bölgesi - D.S.) ve Vodokşan (Badahşan - D.S) toprakları ile komşu, kendi hanı olan küçük Kırgız kazasından ve nihayetinde "hanları zayıf olan Aksin kasabası" (günümüz Calal-Abad Bölgesi'nin Aksı ilçesi - D.S.) ve Alyu'dan (şimdiki Alay ilçesi - D.S.) söz edilmektedir.⁶ 1741'de Cungiya'dan geri dönen bir Rus memurun raporunda ise, "Burutlar⁷ Galdan Çirin'in himayesi altında değillerdi, aksine Kazak Ordusu (yani Kazak Hanlıkları - D.S.) gibi özgür yaşam sürmekteydiler ve Zengor Kalmaklarıyla devamlı savaş içindeydiler. Zengorlar tarafından esir alınan Burutlar, değişim yapılmadan geri verilmezdi, ancak kendi aralarında yapılan esir değişimi sonucunda kendi topraklarına gönderilirlerdi" ifadeleri yer almaktadır.⁸ 1757 tarihli Rus arşiv belgelerinde Oyrot zaysanı Şarakobun'un şu sözleri verilmiştir: "...Buhar ukrain (başka deyişle Buhara Hanlığı - D.S.) yakınında, tepeden aşağıya doğru Derya nehri boyunca Burutlar adında bir halk bulunmaktadır, ...kalabalıklar ve iyi savaşçılar. Kendilerinin önder niteliğinde bir sahipleri vardır."⁹ Bu bilgiler, açık bir şekilde belirtilen tarihte şimdiki Kırgızistan topraklarında, Fergana civarlarında Oş-Alay istikametinden Issık-Göl'e kadar, parçalanmış halde, fakat yine de bağımsız ve ege-men, kendi yöneticisine sahip olan bir Kırgız siyasal yapısı olduğu görüşünü desteklemektedir.

Bu noktada belirtmekte fayda vardır ki, göçebe halkların tarihinin araştırılmasında Asya halklarının "gelişmede" ve "ilerlemede" geri kaldığını ve durgunluk yaşadığını vazedenden Avrupa merkezli düşüncenin ve aynı zamanda toplumsal değişim sürecinde göçebe hayatını "gerici" olarak değerlendiren Marksist açıklamaların ciddi olarak kritiğe tabi tutulması gerekir. Etnolog L. N. Gumilyev'in de belirttiği üzere, "Göçebe medeniyeti kendine ait gelişme yoluna sahiptir: köylü, barbar ve değersiz değildir".¹⁰ Günümüzde artık, Sovyet döneminde olduğu gibi, tarihte Kırgızların kendi siyasal sistemlerinin ve onlara ait alt yapıların olduğunu kabul etmemek ve Kırgız toplumunda daha 18. yüzyılda "Han" unvanının olduğu gerçeğini görmezden gelmek mümkün değildir.

Çin ve Rus tarihi kaynaklarında Kırgızların soy ve kabile grupları kayda alınmıştır. Bunlar: Adigine, Avat, Azık, Bağış, Basız, Boston, Bugu, Döölös, Cediger, Kesek, Kıpçak, Kitay, Konurat, Kuşçu, Monollor, Munduz, Nayman, Sarıbağış, Sayak, Solto, Teit, Çerik, Çonbağış v.s. Bileşenleri ve sayıları devamlı değişen bu soy ve kabile grupları iki bölgesel konfederasyona ayrılıyordu: *Oñ kanat* (sağ kanat) ve *Sol kanat* -

6 "Gosarhiv Orenburgskoy oblasti Rossii" Rusya, Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F.1.Op.1.D.1.L.62.

7 Zamanında Kalmakların Kırgızlara verdiği ve farklı inançtakileri, yani Müslümanları, tanımlayan bir isimdir. Önce Ruslar, daha sonra da Çinliler Kırgızları bu adla anmışlardır.

8 "Arhiv vneşney politiki Rossii, Z'ungarskie dela", F. Zyunğar Dosyaları, 1741. Op. 113/1.D.1551.L.701.

9 "Tsentral'nyy gosudarstvenniy arhiv drevnih aktov Rossii". F. 248. Op. 113. D. 1551. L. 701.

10 L.N. Gumilyev, "Drevnie Tyurki", M., 1973, s. 94.

(sol kanat).¹¹ Bazen, şartlı olarak Kırgızlar kendilerini, bölgesel-coğrafi yerleşmelerine göre: *içkilikler* - Türkçe anlamıyla iç (Güneyde, Kaşgar-Fergana kısmındaki Kırgız halkı) ve *arkalıklar* - dış (Kuzeyde, Çüy, Talas, Issık-Göl ve Narın bölgelerindeki Kırgız nüfusu) olarak, Çin tarihçileri ise Kırgızları Batılılar ve Doğulular veya Güneyliler ve Kuzeyliler olarak tasnif ediyorlardı.

1770'de yazılan "Siyuy Çji" adlı Çince eserde, "220 yıl öncesinde (buna göre 16. yüzyıl -D.S.) kendi aralarında barış görüşmeleri yaparak halkı eşit olarak ayırdılar. İki grup seçtiler, zenginlerden iki yönetici belirlediler ve her ikisine sahip oldukları toprakları, suları, dağları gösterdiler. Kuzey ve Güney olarak iki dala ayırdılar. Güney, To-go-so-ho-le (Dokuz oğul, A. Mokeev ve G. Suprunenko'nun düzeltmesi¹²), Kuzey ise Ke-er-ge-tsi-si (Kırgız) olarak adlandırılıyordu. ... Her biri kendi içinde dallara ayrılıyordu".¹³ Bu bilgiler belli bir derecede 16. yüzyıla ait, Kırgızların kırk kız ve otuz oğuldan türediği hikâyesini içeren "Şadcart al Atrak" adlı Pers kaynağıyla uyumaktadır. Gerçekten de burada, eski Merkezî Asya halklarının geleneksel devlet oluşturma sistemi ile karşılaşmaktayız. Bilindiği gibi, Batı Türk boylarının doğal oluşumu ile ilgili "Üçoklar" ve "Bozoklar" efsanesi büyük "Oğuz El"ini birleştiren Oğuz Kağan'la ilişkilendirilmektedir.¹⁴

Her Kırgız soy ve kabile grupları (uruk – kabile – topluluk), agalakçin (yaşına göre) tarafından yönetilen, kuşaktan kuşağa geçen, küçük alt grupları olan (uul – oğlan nesli), birkaç kabile soydan- uruktan, akraba bağlarından büyük ailelerden oluşmaktaydı. Söz konusu biylerden biri baş biy olarak seçilirdi.

1782'de oluşturulan "Tsin Dinn Huanyu Si-Yuy Tuçji" – "En Yüce Onay ile Batı Bölgesinin Coğrafi Tasviri" adlı Çin kaynağının 45.B 1. sayfasında "Tüm bu liderler (tou) bir birinden bağımsızdır. Onlar her sene herkesin bulunduğu ve genel yönetime bakan bir başkan seçiyorlar (çjan). Çjan olan lider (tou), Mamu – Kuli ismi ile bilinmektedir" ifadesini yer vermektedir.¹⁵ A. N. Bernştam, Sarıbağış kabile grubu temsilcisi Mamatkul için "18. yüzyılın ortalarında Kırgızların seçilmiş hanı" olarak biliniyordu demekle¹⁶ ve bunu, Kırgız kaynakları da doğrulamaktadır.¹⁷ A. M.

11 "Materialı po istorii Kirgizov i Kirgizstana. İzvleçenie iz Kitayskih istoçnikov" T.2. B., 2003. S.94,99,102,202-210; Rusya Devlet Merkez Askerî-Tarih Arşivi. F.VUA.Op. I.D. 18551.L.16.

12 Bu kaniyu Kırgız araştırmacısı R. Coldoşev çürütmeye çalışmaktadır, bkz., R. Coldoşev, "XVIII Kılımdağı Kirgizdardın Uruuluk Kuramı Cana Dualdik Etnosotsialdik Uyumı" (XVIII. Asırda Kirgizların Boy Terkibi ve Dual Etnososyal Kuruluşu), *Kirgizstan: Tarih ve Çağımız*, (Bişkek: 2006), s. 171.

13 A. Mokeev, "Etapı etniçeskoj istorii i sotsial'noy organizatsii kirgizskogo naroda na T'an' Şane v XVI-XVIII v.v.", *İzv.AN RK*, 1991, Sayı: 4, s. 44-45.

14 A. Mokeev, "Drevnie elementı v sisteme političeskoj organizatsii kirgizov T'an'-Şan'a v XVI-XVIII vv.", (Bişkek: 2003), s. 41.

15 A. Bernştam, "İstoçniki po istorii kirgizov XVIII v.", *Voprosı İstorii*, Sayı: 11-12, 1946, s. 128.

16 A.g.e., s. 128.

17 T. Asanov, "Kirgizdardın XVII-XVIII Kılımdardığı Mamlekettik Tüzülüş Belgilerinin Sancırada Çağıldırılışı", (Kırgızların XVII-XVIII. Asırlarda Devlet Düzeni İle İlgili Bilgilerin Şecerede Yansıması), *Novoe o drevnem i srednevekovom Kirgizstane*, (Eski ve Orta Çağ Kırgızları Hakkında Yeni Bilgiler), (Bişkek: 1999), s. 108.

Mokeev ise her iki kanadın başında seçilmiş Büyük Biy'lerin olduğunu belirtmektedir.¹⁸ Başka bir Çin kaynağında, sağ kanadın başında Mamatkul Biy'in ve sol kanadın başında ise Karaboto Biy'in olduğu, genel yönetimin Mamatkul Biy'e ait olduğu ve Karaboto Biy (Kıtay), Maytak (Kuşçu) ve Akbay'ın (Saru) ona yardım ettikleri söylenmektedir.¹⁹

Fakat elde edilen kaynakların incelenmesi sonucunda şunu söyleyebiliriz ki, Kırgızlar komşu ülkelerin devlet yönetimindeki hiyerarşiden esinlenerek, 18. yüzyılın ortaları ile 19. yüzyılın birinci yarısındaki dönemde, başlarındaki önderi "Han" (Cungar, Buhar ve Kazak hanlıklarında olduğu gibi), "Bek" (Doğu Türkistan veya Kaşkar'da olduğu gibi) ve "Padişah" (Pers İnan, Türkiye, Afganistan'da olduğu gibi) olarak adlandırdılar. Bu önder sıfatlandırmaları, Manas²⁰ üçlemesinden, "Kurmanbek", "Canış, Bayış" ve diğer küçük destanlara kadar²¹ Kırgızların birçok folklor materyallerinde²² olduğu gibi diğer, Rus²³, Çin²⁴ ve Kazak²⁵ tarihî belgelerinde de yeteri kadar yer almaktadır.

Kırgız soy kabile grupları, yani farklı göçebe toplulukları akrabalık bağlarını içeren birlikeliklerden daha ziyade bölgesel oluşumlardı. Bunların her birinin kendilerine ait mal işaretleri, savaş naraları, genelde kendi bayrakları, liderleri, beylerinin ise kendi mührü ve "kırk yiğidi" (kırk askerden oluşan özel koruma) olup, ayrı bir bağımsız siyasi yönetimi temsil ediyorlardı. Bu durum, gerçekte ve formal olarak bir açıdan küçük Yunan devleti olan Polis'i anımsatan, kendi başına varlığını sürdüren bir devlet organizması idi.²⁶ B. P. Guryeviç'in tespitlerine göre, Kırgız soy ve kabile grupları "aslında artık bir tür devleti temsil etmekteydi".²⁷ Bu açıdan sözkonusu dönemdeki Kırgızların devlet yapısıyla ilgili daha 19. yüzyılın ilk yarısında Rus araştırmacı P. A. Slovtsov, "kendi kendilerini idare eden Kırgızların "Cumhuriyete benzer" bir sistem kurduklarından söz etmekteydi.²⁸ Bir başka Rus araştırmacı K. K. Palen ise, "kabile topluluklarının küçük devletler" olduğunun altını çizmiştir.²⁹

18 *İstoriya Kirgizskoy SSR s drevneyshih vrem on do nashih dney*, Cilt: 1, (Frunze: 1984), s. 465.

19 *Materiali po istorii kirgizov i Kirgizstana* (Kırgızlar ve Kirgizistan Tarihi ile İlgili Materyaller), Cilt: 2, (Bişkek: 2003), s. 94, 99, 101-102.

20 "Manas: Sagınbay Orozbek Uulunun Variantı Boyunça" (Manas: Sagınbay Orozbek Oğlu'nun Varyantında), Cilt: 1 ve 4, (Frunze: 1979-1982); İ. Moldobaev, *Manas - istoriko-kul'turny pam'atnik kirgizov* (Manas: Kırgızların Tarihî- Kültürel Mirası), (Bişkek: 1995).

21 "Kurmanbek Canış, Bayış (epostor)", *K. Akievdin aytuusu boyunça*, (Frunze: 1970).

22 A. Çorobaev, "Folklorduk Materialdar", RF NAN KC.İnv.No.105; K. Miftakov, "Talas Kırgızlarının Sancırası", 1923, RF NAN KC.İnv.No.200; A. Omorov, *Acibek datka*, (Bişkek: 1996), s. 23.

23 GAO.OP. FI.OP.I.D.I.L.62.

24 A. Bernştam, "İstoçniki...", s. 128.

25 K. Tauasarulı, *Tup-tukiannan Ozume Seyin*, (Almatı: 1993), s. 348.

26 K. Petrov, *Çerki feodal'nh otnoşeniy u kirgizov v XV-XVIII vv.*, (Frunze: 1963), s. 152.

27 B. P. Gureviç, "Mejdunarodnie otnoşeniya v Tsentral'noy Azii v XVII- pervoy polov. XIX v.", 2.baskı, M., 1983, s. 22.

28 P. A. Slovtsov, *İstoriçeskoe obozrenie Sibiri*, Cilt: 2, *Spb.*, 1844, s. 483.

29 K.K. Palen, "Narodnie sudı Turkestanskogo kraya", *Spb.*, 1909, s. 308.

Şunu da söylemeliyiz ki, Kırgızların seçilmiş başbuğu, hiçbir zaman (özel koruma askerleri haricinde) kalabalık ve daimi askeri bir güce sahip değildi. Başbuğun kabilelerin baş biyleri üzerinde neredeyse hiç bir siyasal gücü yoktu. Dolayısıyla, ciddi bir neden olmaksızın, kabilelerin ve onların daha alt oluşumlarının iç hayatına karışmayan, Kırgızların sembolik bir lideri olmakla yetinirdi. Görünüşe bakılırsa, Başbuğun sorumluluklarına, savaş hareketleri esnasında aksakallar (danışma) kurulu ile asker güçlerini koordine etme, komşu ülkelerle birlikle ortaklaşa dış güçlere karşı koalisyon harekâtını onaylama işleri giriyordu. Resmi kabulleri gerçekleştirmek ve komşu ülkelere elçi göndermek yetkisi de bu sorumluluklara dâhildi ve aynı zamanda toplumun huzurunun ve istikrarın eski gelenekler esnasında sağlanmasını kontrol ediyordu. Kabileler arasındaki anlaşmazlık durumlarında başhakemlik, göç sırasında ise anlaşmazlıkların önüne geçmek için göçler arası sınır denetlemesini yapardı. Bunun için her sene halk kurultayları düzenlenirdi. Bu amaçla, bazen Nevruz kutlamalarının, toyların (düğünlerin) yapıldığı yerler veya büyük devlet adamlarını anma (aş) günleri gibi insanların yoğun toplandığı yerler ve tarihler seçilirdi.

Kırgızlardan başbuğlarına mutlak ödenmesi gereken herhangi bir özel vergi tahsil edilmiyordu³⁰, bu Orta Çağdaki birçok göçebe devletlerinde sıradan bir olaydı.³¹ Başbuğun idaresine saygı ve sadakat anlamında emrindekiler kendi istekleriyle hediye şeklinde, "tartuu" (genelde yürük atlar, silah teçhizat, zırhlı takımlar v.s.), bunun yanı sıra "sogum", koruyucu vasfındaki hükümdarlarına sofralık tadımlar (kuzu, sığır, at eti v.s.) getirirlerdi.³²

Kırgız halkından sıkça dinî vergi olan zekât toplanırdı³³, bu Müslümanların kendi isteğiyle günahlarından arınmak için her sene fakir-fukaraya dağıttığı bağıştır. Sözüünü ettiğimiz zaman diliminde komşu olan ve Sin imparatorluğu tarafından fethedilen, çoğu Uygur ve Kırgız-Kıpçaklardan oluşan Kaşgar (Sincan) halkı zor durumda kalarak çoğunlukla Fergana vadisine göç etmişlerdi, bu nedenle zekâtı toplayanlar da 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren siyasi etkisi güçlenmeye başlayan Kokand Hanlığı emrindeki tahsildarlardı. "İtikadı zayıf Müslümanlar" olan göçebe Kırgızların dinî bağışları başlangıçta, Rus kaynaklarının da doğruladığı gibi, arada bir toplanan vergi oranı pek külfetli olmaması nedeniyle bir sorun teşkil etmiyordu. Tahsil Müslüman şahsın mal varlığına göre değil, sadece yüz koyundan bir tanesi, yani % 1 oranında mal bağışlanıyordu.³⁴ Bu da hiçbir şekilde Kokand

30 N. Zeland, "Kaşgariya i perevalı T'an' Şan'a. Putevie zapiski", *Omsk*, 1888. s. 132; T. Asanov, "Kırgızların XVII XVIII. Asırlardaki Devlet ...", s. 109.

31 İ. Ber'ozin, "Vnutrennee ustroystvo Zolotoy Ordı (po hanskim yarlıkam)", *Spb.*, 1850, s. 63; S. Z. Zimanov, *Politicheskiy stroy Kazahstana kontsa XVIII i pervoy polovini XIX vekov*, (Alma-Ata: 1960).

32 B. Camgerçinov, "Prisoedinenie Kirgizii k Rossii.", *M.*, 1959, s. 69-70; B.M. Ploskih, *Çerki patriarhal'no-feodal'nih otnoşeniy v Yujnoy Kirgizii*, (Frunze: 1968), s. 141.

33 L.Z. Budagov, "Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskih nareçiy.", Cilt: 1, *Spb.*, 1869, s. 605.

34 10 TSGIAR. 468. Op. 18. D. 468. L. 32; P. Nebol'sin, "Oçerki torgovli Rossii so stranami Sredney Azii, Hivoy, Buharoy, i Kokandom.", *Spb.*, 1856, s. 10; K. Üşönbaev, *Obş estvenno-ekonomičeskie otnoşeniya kirgizov v period gospodstva Kokandskogo hanstva*, (Frunze, 1961), s. 22.

Hanlığı'na herhangi bir siyasi bağımlılığı yansıtmıyordu. Hatta böyle bir durumun açık bir örneği, 1855'te Rusya'nın himayesine kabul edilen Kırgızların soy kabile grubundan olan Bugu, 1859 yılında Kurtka savunma duvarlarını sağlama almak için Kokand sipahilerine "60 at vergi" ödemeye zorunlu kılınmışlardı.³⁵

Tarihi kaynaklar bizi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yukarıda adı geçen Mamatkul ve Karaboto liderlerinin yanı sıra, Acı Biy (Adigine kabilesi), Kubat Biy (Kuşçu kabilesi) ve o dönemde yaşayan Kazak siyasetçisi Kazbek bek Tauasar Ulu'nun "Kırgızların Hanı"³⁶ dediği Cayıl Batır'ın (Solto) aktif siyasî faaliyetlerinden haberdar etmektedir. Rus kaynaklarında 10 nahiyenin "kinyaz'ı" (Beyi) olarak bilinen Atake Batır Tınay Ulu³⁷ (Sarıbağış), Rus yanlısı olarak tanınıyordu. Atake'nin rakibi ise Esengul Bolot Uluidi.³⁸ Söz konusu isimlerle birlikte, Birnazar ve Menmurat (Bugu), Sadır Han Arzımat Ulu biyeler, Canbolot ve Kaçıke (Sayak), Berdike (Saruu) batırlar, Tüleberdi biy (Solto)³⁹ gibi şahıslar öne çıkmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısının başında Doğu Türkistan halkı, çoğu zaman kendi çıkarını düşünen Fergana (Kokand) yöneticilerinin insiyatifi ve ilk etapta diğer komşu Müslüman halkların aktif maddî ve manevî destekleri ile dış güçlere karşı özgürlük mücadelesinde başarısız olup, her seferinde de sürgün ve ticari ambargoya maruz kalıyordu. Komşu ülkedeki bu gergin durum Kırgızistan topraklarında halkın onayı ve desteğiyle yeni savunma yerleşimleri ve kalelerinin (korgon) yapılmasına neden olmuştur. Bu bir yandan, hem Güneyden hem de Kuzeyden gelebilecek olası yabancı istilaya karşı önlem, diğer yandan da aynı dinden olan Kaşgar ve Buhara Emirliği'nden Uygurlar ve Kırgız-Kıpçaklar ile birlikte Fergana'dan kısmen taşınmış olan soydaşlara barınma imkânı sağlamıştır. Onlar, aynı zamanda Doğudan - Rusya'nın Batı Sibiryâ kentleri olan Omsk, Petropavlovsk, Semipalatinsk ve bir de Güneydoğudan Sincan'ın Kuzeydoğu kentlerine, Kulca, Çuğuçak, Yarken, Ak-Su ve diğerlerine giden hatlarda, gittikçe sıklaşan ticarî ilişkilerin güvenliğini sağlamak amacını da gütmüştür.⁴⁰

Kaşgar Müslümanlarının bağımsızlığı için "gazavat" sloganı ile sık sık toplanan askeri vergiler (ıramat-çığım) yerli Yedi-Su halkının tarım ve zirai-ekonomi durumunu olumsuz bir şekilde etkiliyor, vatandaşların sınırlı kaynaklarının daha da azalmasına neden olarak durumlarını zorlaştırıyordu. Toplumdaki sosyal gerginlik yerli Türk halklarının birlikteliğine ve dostluğuna da yansımıştı. Kokand hükümdarları Orta Asya'daki hâkimiyetlerini güçlendirmeye çalışırken aynı zamanda idareciliğe de

35 Ç. Valihanov, *Opisanie puti v Kaşgar i obratno v Alatau'skiy okrug*, Cilt: 3, (Alma-Ata, 1985), s. 78.

36 K. Tausaralı, *Tup-tukiannan ozume şeyin*, (Almatı: 1993), s. 384.

37 İ. Andreev, "Opisanie Sredney ordı kirgis-kaysakov s kasayush'imis'a do sego naroda takoj i prilejash'ih k Rossiyskoy granitse po çasti Kolivanskoy i Tobol'skoy guberniy krepostey dopolneniyami", *Spb.*, 1795, Ç SHII, s. 17.

38 B. Soltonoev, *Kırgız Tarihi*, (Bişkek: 2003), s. 159, 194-195; T. Asanov, "Şabdan Batır Cana Kırgızdardın Başkaruu Biyliğinin Traditsiyası", *Kırgızistan: Tarih ve Çağımız*, (Bişkek: 2006), s. 161-162.

39 B. Soltonoev, *Kırgız Tarihi*, s. 186-194.

40 D. Saparaliev, "K istorii vozvedeniya fortifikatsionnih soorujeniy na territorii Kirgıztana (XVIII-XIXvv.)" *Kırgız Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi*, Sayı: 1, 1999, s. 39-44.

önem vererek sık sık komşu topraklarda emrivaki bir şekilde dinsizlerle mücadele bahanesiyle kendilerini lider sıfatıyla tanıtmaya çalışıyorlardı. Bu durum çok geçmeden Kuzey Doğudaki göçebe Kırgız ve Kazaklarda olduğu gibi, Güney Batıdaki Buharalıların da şiddetli karşı koymalarına neden oldu.

1841'de Buhara Hanı Nasırulla, Kokand'a yaptığı saldırıda başarılı oldu ve şehrin hanı olan Madali'yi idam etti. Böylece söz konusu toprakları devlet olarak ortadan kaldırmış oldu. Komşu Talas, Aksı ve Alay Kırgızları Kokand'ın Ming Han sülalesinden gelerek 35 yıldır onlarla birlikte göçebe hayatı sürdüren ve bir Kırgız kadından dünyaya gelen Şerali Han'ı iktidara getirerek devleti yeniden kurmakta acele ettiler. Kokand tahtına annesi tarafından akraba, üstelik damatları olan Şerali Han'ın getirilmesiyle Fergana civarındaki Kırgızlar, Kaşgar Fergana vadisindeki Müslüman devletlerinin konfederasyonunda kendilerinin liderlik durumlarının farkına varmaya başladılar. Hanlar Hanı'nın karargâhı Kokand olması nedeniyle konfederasyon başkenti olarak Kokand'ın siyasî önemini arttırdı ve Kırgızlar Kokand'ı bir dereceye kadar kendi devletleri olarak gördüklerinden, hem Rusya hem de Buhara'dan gelen baskı ve müdahalelerden kiskançlıkla koruyorlardı.

Kırgızların asilzadelerinden biyeler (beyler), formalite icabı Ming Han soyundan kendilerine uygun birisini tahta çıkartarak onu sürekli kontrol altında tutmaya ve her fırsatta durumlarını güçlendirmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden de biyeler bazen Buhara'dan destek aramak zorunda kalan yerli eski Özbek asilzadelerinin isyanlarıyla karşılaşıyorlardı. Bu birçok kayıplara yol açan kanlı devrimlerle sonuçlanıyordu. Bunun yanı sıra, Oş Alay ve Talas Kırgızları, Isık Göl, Çüy ve Narın'dakilerden her zaman Kokand'dan ayrı olup bağımsızlıklarını korumuşlardır.⁴¹

Oş-Alay Kırgızları Kokand'ı yöneten ve 1853'te öldürülen Kırgız-Kıpçaklardan Musulmankul'u kendi hanları olarak görüyorlardı. Bu bakış, Kırgız Moldo Niyaz'ın manzumesinde yer alan "Binbaşı Musulmankul Kokand'da on yıl hanlık yaptı" ifadesinde de açığa çıkmaktadır.⁴² Musulmankul sonrası bir diğer lideri (Adigine kabilesinden Asanbekoğlu Alimbek Bey) "Han" ünvanıyla anmaya başladılar. Asanbekoğlu Alimbek Bey, Isık Göllü manapların, Boronbay Bekmuratoğlu, Murataalı Pirnazaroğlu'nun Rus hükümetine yazdıkları mektupta "Han" sıfatıyla anılmaktadır.⁴³ Alimbek ise resmi yazışmalarında "Alimbek parvanaçı" ünvanını kullanmıştır. Bunu, onun 4 Eylül 1853 ve 1861'in baharında Isık Göl Kırgızlarına yazmış olduğu iki mektup kanıtlamaktadır.⁴⁴ Son mektubunda, Rus Dış İşleri Bakanlığı dokümanlarında ve oğlu Abdullabek'in özel mührünün oyulmuş yazısında "Alimbek parvanaçı" ünvanı görülmektedir.⁴⁵ Söz konusu ünvan, büyük ihtimalle, Orta Asya

41 D.B. Saparaliev, *Etnopolitičeskaya istoriya Oşa i ego okeknostey s XVIII do seredin XIX v.* (Bişkek: İlim, 1999), s. 136.

42 Niyaz Mollo, *Sanat Digarasttar*, (Bişkek: 1993), s. 60.

43 "Kırgızstan-Rossiya: istoriya vzaimootnoşeniy (XVIII-XIX vv.)", *Belegeler ve Materyaller Seçmeleri*, (Bişkek: 1998), s. 157.

44 A.g.e., s. 157; TSGA RK. F.3. Op. I D. 365. L.12.

45 V. Galitskiy & V. Ploskih, *Starinniy Oş*, (Frunze: 1987), s. 77; V. Camgerçinov, *Oçerki političeskoy istorii Kirgizii XIX v.*, (Frunze: 1966), s. 183.

Bölgesinde Kırgızların Büyük Hakimiyeti döneminden kalmış olup bahsedilen zamana kadar yönetim sisteminde hep muhafaza edilmiştir. Çin kaynaklarına göre, o zamanlar bu unvan “parmançı” (Kırgız dilinde buyrukçu, Rusça’da da “pravitel’, yani emreden anlamındadır) şeklindeydi ve altı yönetim rütbesinden birisi idi.⁴⁶ “Halkın idarecisi” anlamına gelen bu unvanın, Fergana’da 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortasına kadar kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷ “Parmançı”, komşu Buhara Emirliğindeki idare sisteminde bilinen ve adaleti talep eden anlamındaki⁴⁸ dadhoh (datha)⁴⁹ ünvanından daha üst bir seviye idi.

Bu arada çoktan beri kendilerine ait merkezi bir devletin olması fikrini besleyen Kuzey Kırgız kabileleri, 1841 yılında Isık Göl Kutmaldı’daki kurultayda oy çokluğuyla Sarıbağış kabile temsilcisi Ormon Niyazbekoğlu’nu bütün Kırgızların Hanı olarak seçtiler. Han’ın idare ettiği dönemde Aksakalların küçük ve büyük Danışması (Keñeş) oluşturularak, günümüzün Savunma ve İçişleri Bakanlarına benzer idareciler ve tam yetkiye sahip diplomatlar tayin edilmiştir.⁵⁰ Kanunlar (Ormon okuu) yeniden gözden geçirilmiştir. Ormon aile klanı Kırgızlar arasında monarşi idaresini tekele almak için ideolojik temele dayandıracak ciddi girişimler olmuştur. Söz konusu girişimler, asil bir tabakanın (kast) temelini atan kişi olarak Ormon Hanın yedinci göbekten efsanevî atalarından Manab’ı anlatan tarihî eser “Cevap name” şeceresi aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu olaylara bağlı olarak Kırgız asilzade tabakası biyelerin idarecilik rollerinde bazı değişimler olmuş ve Kırgızistan’da yeni bir sınıf, Manaplar, ortaya çıkmıştır.⁵¹ Fakat o zamanki Kırgızların devleti merkezileştirme sürecinin tamamlanması ve pekiştirmesine Kırgız toplumu içindeki merkezî güçlerin yanı sıra dış faktörler de engel olmuştur. Öncelikle Rus imperatorluğunun kolonileştirme siyasetinin giderek güç kazanması ve çok geçmeden Kırgız topraklarını kendi sınırı içine alması süreci engelleyici önemli faktörlerdir. Böylece Kırgızların bağımsızlığı yarım asırlığına, yani 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın başına kadar tamamen yitirilmiştir.

46 Orhun Abliz, “Kırgız Tezkeresi”, *Kırgız Madaniyatı*, Sayı: 25, 1992, s. 5.

47 R. Nabiev, *İz istorii Kokandskogo hanstva*, (Taşkent: 1973), s. 261.

48 L.Z. Budagov, “Sravnitel’nyy slovar’ turetsko-tatarskih nareçiy”, Cilt: 1, *Spb.*, 1869, s. 545.

49 A. A. Semyonov, “Buharskiy tarktat o çinah i zvaniyah i ob ob’azannost’ah nositeley ih v sredne-evekovoy Buhare”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Sayı: 5, M.L., 1948, s. 139, 147-148.

50 R. Coldoşev, “Ormon Han Bayanı” (Ormon Han ile ilgili Hikâye), *Aalam*, Sayı: 9, Mayıs 1992, s. 4; K. Usenbaev, *Ormon Han*, (Bişkek: 1999), s. 27; T. N. Omurbekov, “Uluu İnsandardın Kırgızstandın Tarihindeki Rolü Cana Ordu (XIX Kılımdın Ortosu-XX Kılımdın Başı)” (Büyük Tarihî Şahsiyetlerin Kırgızistan Tarihindeki Rolü ve Edindiği Yer (XIX. Asrın Ortası, XX. Asrın Başı), (Bişkek: 2003), s. 47-55.

51 D. Saparaliev, “Kırgız Mamlekettüülügündö “Han” Cana “Manap” Tituldarı Cönündö (XVII Kılımdan XIX Kılımdın Ortosu)” (Kırgız Devlet Yaopısında “Han” ve “Manap” Unvanları İle İlgili (XVII. Asırdan XIX. Asrın Ortası), *Türk Tsvivilizatsiyasının Düynölük Tsvivilizatsiyalar İçindegi Ordu* (Türk Uygarlığının Dünya Uygarlığındaki Yeri), (Bişkek: 2005), s. 333-349.

KAYNAKÇA:

- Abliz, Orhun, "Kırgız Tezkeresi", *Kırgız Madaniyatı*, Sayı: 25, 1992.
- Abramzon, S. M., "Kırgız i ih etnogenetiçeskie i istoriko-kul'turnie sv'azi", M., 1979.
- Andreev, İ., "Opisanie Sredney ordı kirgis-kaysakov s kasayush'imis'a do sego naroda takoj i prilejash'ih k Rossiyskoy granitse po çasti Kolıvanskoy i Tobol'skoy guberniy krepostey dopolneniyami, Spb,1795, Ç SHII.
- Arhiv vneşney politiki Rossii, Z'ungarskie dela, *F. Zyungar Dosyaları*, 1741, Op. 113/1.D.1551.L.701.
- Asanov, T., "Kırgızdardın XVII-XVIII Kılımdardagı Mamlekettik Tüzülüş Belgilerinin Sancırada Çagıldırılışı", *Novoe o drevnem i srednevekovom Kırgızstane*, 1999.
- Asanov, T., "Şabdan Batır Cana Kırgızdardın Başkaruu Biyliginin Traditsiyası", *Kırgızistan: Tarih ve Çağımız*, 2006.
- Bartold, V. V., "İstoriya kul'turnoy jizniv Turkeстане", Soç. T.2., Ç. 1. M., 1963.
- Bernştam, A., "İstoçniki po istorii kirgizov XVIII v", *Voprosi İstorii*, Sayı: 11-12, 1946.
- Ber'ozin, İ., "Vnutrennee ustroystvo Zolotoy Ordı (po hanskim yarlıkam)", *Spb.*, 1850.
- Budagov, L. Z., "Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskih nareçiy", *Spb.*, 1869.
- Camgerçinov, B., "Prisoedinenie Kirgizii k Rossii", M., 1959.
- Camgerçinov, V., "Oçerki politiçesкой istorii Kirgizii XIX v.", *Frunze*, 1966.
- Coldoşev, R., "XVIII Kılımdagı Kırgızdardın Uruuluk Kuramı Cana Dualdik Etnosotsialdik Uyumu", *Kırgızistan: Tarih ve Çağımız*, 2006.
- Coldoşev, R., "Ormon Han Bayanı", *Aalam*, Sayı: 9, Mayıs 1992.
- Çorobaev, A., "Folklorduk Materialdar", RF NAN KC.İnv.No.105.
- Galitskiy, V. & Ploskih, V., "Starinniy Oş", *Frunze*, 1987.
- "Gosarhiv Orenburgskoy oblasti Rossii", F.1.Op.1.D.1.L.62.
- Gumilyev, L. N., "Drevnie Tyurki", M., 1973.
- Gureviç, B. P., "Mejdunarodnie otnoşeniya v Tsentral'noy Azii v XVII- pervoy polov. XIX v.", 2.Baskı, M., 1983.
- "İstoriya Kirgizskoy SSR s drevneysih vrem'on do naşih dnevy", Cilt: 1, *Frunze*, 1984.
- "Kırgızistan-Rossiya: istoriya vzaimootnoşeniy (XVIII-XIX vv.)", *Belgeler ve Materyaller Seçmeleri*, (Bişkek: 1998).
- Kurmanbek Canıç, Bayıç (epostor), *K. Akievdin Aytuusu Boyunça*, (Frunze: 1970).
- "Manas: Sagınbay Orozbak Uulunun Variantı Boyunça", *Frunze*, 1979-1982.
- Markov, G., "Koçevniki Azii", M., 1976.
- Masanov, N. Koçevaya, *Tsivilizatsiya Kazahov*, (Almatı: 1995).
- "Materialı po istorii Kirgizov i Kirgızstana. İzvleçenie iz Kitayskih istoçnikov" T.2. B., 2003. S.94,99,102,202-210; Rusya Devlet Merkez Askeri-Tarih Arşivi. F.VUA.Op. 1.D. 18551.L.16.
- Miftakov, K., "Talas Kırgızdarının Sancırası", 1923 // RF NAN KC.İnv.No.200.
- Mokeyev, A., "Etapı etniçesкой istorii i sotsial'noy organizatsii kirgizskogo naroda na T'an' Şane v XVI-XVIII v.v.", İzv.AN RK. 1991, Sayı: 4.
- Mokeyev, A., "Drevnie elementı v sisteme politiçesкой organizatsii kirgizov T'an'-Şan'a v XVI-XVIII vv.", 2003.
- Moldobaev, İ., "Manas"-istoriko-kul'turniy pam'atnik kirgizov", Bişkek, 1995.
- Mollo, Niyaz, *Sanat Digarasttar*, (Bişkek: 1993).

- Nabiev, R., *İz istorii Kokandskogo Hanstva*, (Taşkent: 1973).
- Nebol'sin, P., "Oçerki torgovli Rossii so stranami Sredney Azii, Hivoy, Buharoy, i Kokandom", *Spb.*, 1856.
- Omorov, A., *Acibek Datka*, Bişkek, 1996.
- Omurbekov, T. N., "Uluu İnsandardın Kırgızstandın Tarıhındagı Rolu Cana Ordu (XIX Kılımdın Ortosu-XX Kılımdın Başı)", B., 2003.
- Palen, K. K., "Narodnie sudı Turkestandskogo kraya", Spb., 1909.
- Petrov, K., *Oçerki feodal'nih otnoşeniy u kirgizov v XV-XVIII vv.*, (Frunze: 1963).
- Ploskih, B. M., *Oçerki patriarhal'no-feodal'nih otnoşeniy v Yujnoy Kirgizii*, (Frunze: 1968).
- Saparaliev, D., "Svedeniya ob etnopoliteçeskoj territorii kirgizov i dinamika çislennosti naseleeniya Kirgizstana s XVIII – do seredini XIX veka", *Kirgız Türk Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 3, 2002.
- Saparaliev, D., *Vzaimootnoşeniya kirgizskogo naroda s russkim i sosednimi narodami v XVIII. veke*, (Bişkek: 1995).
- Saparaliev, D., "K istorii vozvedeniya fortifikatsionnih soorujeniy na territorii Kirgizstana (XVIII-XIXvv.)", *Kirgız Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi*, Sayı: 1, 1999.
- Saparaliev, D., *Etnopolitiçeskaya istoriya Oşa i ego okestanostey s XVIII do seredini XIX v.*, (Bişkek: İlim, 1999).
- Saparaliev, D., "Kırgız Mamlekettüülügündö "Han" Cana "Manap" Tituldarı Cönündö (XVII Kılımdan XIX Kılımdın Ortosu)", *Türk Tsvilizatsiyasının Dünyölük Tsvilizatsiyalar İçindeki Ordu*, (Bişkek: 2005).
- Semyonov, A. A., "Buharskiy tarktat o çinah i zvaniyah i ob ob'azannost'ah nositeley ih v srednevekovoy Buhare", *Sovetskoe Vostokovedenie*, Sayı: 5, 1948.
- Sıdıkov, O., *Tarih-i Şadmaniya*, (Ufa: 1914).
- Slovtsov, P. A., "İstoriçeskoe obozrenie Sibiri", Cilt: 2, *Spb.*, 1844.
- Soltonoev, B., *Kirgız Tarihi*, (Bişkek: 2003).
- Tauasarulı, K., *Tıp-tukiannan Ozume Şeyin*, (Almatı: 1993).
- "Tsentral'ny gosudarstvennyy arhiv drevnih aktov Rossii", F. 248. Op. 113. D. 1551. L. 701.
- Urumbaev, A., "Neizvestnaya rukopis' po istorii Kokandkogo hanstva", İzv. AN Öz. SSC, Ser.ON., Sayı: 3, 1957.
- Usenbaev, K. U., "K voprosu ob obş'nosti territorii kirgizskogo naroda v dorevol'utsionniy period", *Kirgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsü yayını*, Sayı: 2, 1959.
- Usenbaev, K., *Ormon han*, (Bişkek: 1999).
- Üsönbaev, K., *Obş'estvenno-ekonomiçeskie otnoşeniya kirgizov v period gospodstva Kokandskogo hanstva*, (Frunze: 1961).
- Valihanov, Ç., *Opisanie puti v Kaşgar i obratno v Alatau'skiy okrug*, Cilt: 3, (Alma-Ata: 1985).
- Valihanov, Ç., *Jurnal pohoda atamana Tel'atnikova v Taşkent 1796-1797gg.*, Cilt: 3, (Alma-Ata: 1985).
- Zeland, N., *Kaşgariya i perevalı T'an' Şan'a. Putevie zapiski*, (Omsk: 1888).
- Zimanov, S. Z., *Politiçeskiy stroy Kazahstana kontsa XVIII i pervoy polovini XIX vekov*, (Alma-Ata: 1960).